

L'ESTATUÀRIA EN BRONZE A HISPÀNIA

LA ESTATUARIA EN BRONCE EN HISPANIA

JOSÉ L. JIMÉNEZ SALVADOR*

La Península Ibèrica atresora un conjunt important d'estatuària romana en bronze que seria més nodrit si se n'haguera conservat un nombre major d'exemplars, desapareguts per sempre, a causa del fàcil aprofitament d'aquest metall una vegada fos de nou; la presència d'aquests exemplars queda testimoniada gràcies a la documentació epigràfica al·lusiva a *statuae*, *simulacra* o *signa aerea*, qualificatiu emprat per a les imatges executades en bronze.

La celebració conjunta de l'exposició sobre *Bronzes romans a Espanya*, el 1990, i del *XI Congrés Internacional de Bronzes Antics*, serví per a oferir la primera visió de conjunt de les realitzacions en aquest metall procedents de l'antic solar hispano-romà. A més de l'abundor i la diversitat extraordinàries d'objectes arqueològics exposats i descrits en el catàleg, fidel reflex de l'ampli ús que, per als fins més diversos, van fer els romans d'aquest metall, no hi ha dubte que l'estatuària en representa l'apartat més espectacular.

Per regla general, sota la denominació d'estatuària s'inclouen des de les figures d'escala reduïda com, per exemple, el conjunt de tretze ex-vots d'època republicana procedents de Sagunt (BLECH, 1989, 43-91; RODÁ, 1990, 75), amb una alçària mitjana de 15 cm, fins a les estàtues de grandària igual o superior al natural, com el togat de Periate (Píñar, Granada) (ARCE, 1982 i 1990, 20; TRILLMICH, 1990; RODRÍGUEZ OLIVA, 1990), que arriba a 160 cm d'alçària; d'aquí que s'acostume a distingir entre l'estatuària major i la menor.

Per raons òbvies, és molt superior la proporció d'obres de menors dimensions, com també és més freqüent trobar completes les estatuetes que no les realitzacions de gran format. De fet, llevat de casos aïllats, la major part de l'estatuària major ha arribat als nostres dies en estat fragmentari.

La innegable estima que la societat romana manifestava pels objectes artístics i artesanals en bronze va motivar que, tant l'esfera pública com la privada, la política, la militar o la religiosa, disposaren de realitzacions escultòriques en aquest material.

La diversitat geogràfica i cultural dels distints territoris que configuraven el solar peninsular en època romana es tradueix en una distribució de les troballes d'estatuària en bronze on

*La Península Ibèrica atresora un important conjunt de estatuaria romana en bronze que podría ser más nutrido de haberse conservado un mayor número de ejemplares, desaparecidos para siempre a causa del fácil reaprovechamiento de este metal una vez fundido de nuevo y cuya presencia queda atestiguada, gracias a la documentación epigráfica alusiva a *statuae*, *simulacra* o *signa aerea*, calificativo empleado para las figuras ejecutadas en bronce.*

La celebración conjunta de la exposición sobre Bronces Romanos en España en 1990 y del XI Congreso Internacional de Bronces Antiguos, sirvió para ofrecer la primera visión de conjunto de las realizaciones en este metal, procedentes del antiguo solar hispanorromano. Además de la extraordinaria abundancia y diversidad de objetos arqueológicos expuestos y descritos en su Catálogo, fiel reflejo del amplio uso que para los fines más dispares hicieron los romanos de este metal, no cabe duda que la estatuaria representa el apartado más espectacular.

Por lo general, bajo la denominación de Estatuaria se incluyen desde las figuras de escala reducida como, por ejemplo, el conjunto de 13 exvotos de época republicana procedentes de Sagunto (BLECH, 1989, 43-91; RODÁ, 1990, 75), cuya altura media es de 15 cm., hasta las estatuas de tamaño igual o superior al natural, como el togado de Periate (Píñar, Granada) (ARCE, 1982 y 1990, 20; TRILLMICH, 1990; RODRÍGUEZ OLIVA, 1990) que alcanza 160 cm. de altura; de ahí que suele distinguirse la estatuaria mayor de la estatuaria menor.

Por razones obvias, es muy superior la proporción de obras de menores dimensiones, como también es más frecuente encontrar estatuillas completas que realizaciones en gran formato. De hecho, salvo casos aislados, la mayor parte de la estatuaria mayor ha llegado a nuestros días en estado fragmentario.

El innegable aprecio que la sociedad romana manifestaba por los objetos artísticos y artesanales en bronce, motivó que tanto la esfera pública como privada, política, militar o religiosa, contase con realizaciones escultóricas en este material.

La diversidad geográfica y cultural de los distintos territorios que configuraban el solar peninsular en época romana, se traduce en una distribución de los hallazgos de estatuaria en bronce en la que se aprecia

Cap pertanyent a una estàtua togada descoberta a Iznalloz (Granada), coneguda com el Togat de Periate. La seua identificació amb l'emperador Claudi II el Gòtic, 268-270 d.C. planteja alguns dubtes. Museu Arqueològic Provincial de Granada. Foto Ministeri de Cultura.
Cabeza perteneciente a estatua togada descubierta en Iznalloz (Granada), conocida como Togado de Periate. Su identificación con el emperador Claudio II el Gótico, 268-270 d. de C. plantea algunas dudas. Museo Arqueológico Provincial de Granada. Foto Ministerio de Cultura.

Estatueta de bronze representant un sàtir oferent. Forma part d'un conjunt de 13 ex-votos descoberts en un edifici de culte, anterior a les obres d'aterrassament del fòrum augusti de Sagunt. Segle II a.C. Museu de Sagunt. Foto Ministeri de Cultura.

Estatuilla de bronce representando a un sátiro oferente. Forma parte de un conjunto de 13 exvotos descubiertos en un edificio de culto, anterior a las obras de aterrazamiento del foro augusteo de Sagunto. Siglo II a. de C. Museo de Sagunto. Foto Ministerio de Cultura.

s'aprecia una major concentració de descobriments en àrees molt determinades, com, per exemple, la costa mediterrània, incloent-hi les Balears i les valls de l'Ebre i del Guadalquivir. Aquesta proporció es restringeix de forma acusada a mesura que es penetra a les terres de l'interior peninsular, que mostren un panorama distint, i amb evidents signes d'arrelament en les tradicions indígenes. Al Nord-oest, ja García y Bellido va observar la major abundància d'estàtues de bronze davant l'escassa quantitat d'exemplars en pedra, amb una proporció més elevada al *Conventus Bracaraugustanus* que no al *Asturum* i *Lucensis*. Les figuretes a escala reduïda hi constitueixen la nota dominant, amb una forta presència de divinitats de clara arrel clàssica, entre les quals destaquen, per la proliferació, Mercuri i Minerva (RODÁ, 1990, 83).

Els diferents graus de qualitat que s'aprecien en les estàtues de bronze estan en clara relació amb les dificultats que es presentaven, sobretot als tallers de caire provincial, menys avesats en l'execució d'estatuària de bronze que els centres especialitzats i dotats d'una major tradició. Aquestes diferències s'adverteixen de forma especial dins del camp del retrat. Així, exemples com el cap i el peu d'un home jove pertanyent al rang

Geni del Senat. Trobat davant de la façana occidental de l'anomenat Temple de Diana a Mèrida (Badajoz). Segona meitat del segle II d.C. Museu Nacional d'Art Romà de Mèrida. Foto Ministeri de Cultura.

Genio del Senado. Hallado frente a la fachada occidental del denominado Templo de Diana en Mérida (Badajoz). Segunda mitad del siglo II d. de C. Museo Nacional de Arte Romano de Mérida. Foto Ministerio de Cultura.

una mayor concentración de descubrimientos en áreas muy determinadas como, por ejemplo, la costa mediterránea, además de las Baleares y los valles del Ebro y del Guadalquivir. Esta proporción se restringe de forma acusada, a medida que se penetra en las tierras del interior peninsular que muestran un panorama distinto y con evidentes signos de arraigo con las tradiciones indígenas. En el Noroeste, ya García y Bellido advirtió la mayor abundancia de esculturas de bronce frente a la escasa cantidad de ejemplares en piedra, con una proporción más elevada en el conventus Bracaraugustanus que en el Asturum y Lucensis. Las figurillas a escala reducida constituyen la nota dominante con una fuerte presencia de divinidades de clara raigambre clásica, destacando por su proliferación, Mercurio y Minerva (RODÁ, 1990, 83).

Los diferentes grados de calidad que se aprecian en las estatuas de bronce están en clara relación con las dificultades que se presentaban sobre todo en talleres de carácter provincial, menos adiestrados en la ejecución de estatuaria en bronce que los centros especializados y dotados de una mayor tradición. Estas diferencias se advierten de forma especial en el ámbito del retrato. Así, ejemplos como la cabeza y pie de un hombre joven perteneciente al rango senatorial, descubiertos en

Cap d'estàtua d'efeb. Trobat a la finca Las Piletas, Antequera (Màlaga). Segle II d.C. Museu Municipal d'Antequera. Foto Ministeri de Cultura.
 Cabeza de estatua de efebo. Hallada en la finca Las Piletas, Antequera (Málaga). Siglo II d. de C. Museo Municipal de Antequera. Foto Ministerio de Cultura.

senatorial, descoberts a Ercavica (Conca), o el suposat retrat de Tiberi, procedent de Tiermes, revelen unes mans poc familiaritzades amb la retratística en bronze, fins a l'extrem de plantejar dubtes sobre la filiació del cap de Tiermes amb l'emperador Tiberi (TRILLMICH, 1990, 40-41). En el cas del personatge d'Ercavica s'observen defectes de fosa, i fins i tot en queden traces del motle primitiu. Per contra, l'extraordinària qualitat d'un altre retrat de Tiberi, descobert a les acaballes del segle passat a Maó, a banda de no plantejar dubtes d'identificació, permet considerar-lo obra importada, eixida d'un taller especialitzat (TRILLMICH, 1990, 41-43).

No obstant això, l'elevada qualitat tècnica i artística no sempre garanteix una interpretació segura del personatge representat. Aquest és el cas dels dos retrats, l'un masculí i l'altre femení, recuperats al temple *in antis* d'Azaila (Terol), en companyia de les restes d'un cavall, respecte als quals no hi ha acord general quant a la identificació, ni tampoc quant a la cronologia (BELTRÁN LLORIS, 1976, 459 ss.; TRILLMICH, 1990, 48-50; RODÁ, 1990, 77-78; MOSTALAC i GUIRAL, 1992, 123-153). August jove, Gai Cèsar, Quint Juní Hispà o un membre de l'aristocràcia local per al personatge masculí, i Scribònia, Livia, Juno o Victòria per al femení, que guarda una semblança evident amb una altre cap diademada procedent de Fuentes de Ebro

Estatueta representant Mercuri. Trobada a la finca L'Alter, Xilxes (Castelló). Època imperial. Museu Històric Municipal de Borriana. Foto Ministeri de Cultura.
 Estatuilla representando a Mercurio. Hallada en la finca L'Alter, Chilches (Castellón). Época imperial. Museo Histórico Municipal de Burriana. Foto Ministerio de Cultura.

Ercavica (Cuenca) o el supuesto retrato de Tiberio, procedente de Tiermes, revelan unas manos poco familiarizadas con la retratística en bronce, hasta el extremo de plantear dudas sobre la filiación de la cabeza de Tiermes con el emperador Tiberio (TRILLMICH, 1990, 40-41). En el caso del personaje ercavicense, se observan fallos de fusión, quedando incluso huellas del molde primitivo. En cambio, la extraordinaria calidad de otro retrato de Tiberio, descubierto a finales del siglo pasado en Mahón, aparte de no plantear dudas sobre su identificación, permite considerarlo obra importada, surgida de un taller especializado (TRILLMICH, 1990, 41-43).

No obstante, la elevada calidad técnica y artística no siempre garantiza una interpretación segura del personaje representado. Este es el caso de los dos retratos, uno masculino y otro femenino, recuperados en el templo in antis de Azaila (Teruel), junto con los restos de un caballo y sobre los que no hay acuerdo general sobre su identificación, como tampoco sobre su cronología (BELTRÁN LLORIS, 1976, 459 ss.; TRILLMICH, 1990, 48-50; RODÁ, 1990, 77-78; MOSTALAC y GUIRAL, 1992, 123-153). Augusto joven, Gayo César, Quinto Junio Hispano o un miembro de la aristocracia local para el personaje masculino; Scribonia, Livia, Juno o Victoria para el femenino, que guarda un evidente parecido con otra cabeza diademada procedente de Fuentes de Ebro (Zaragoza), constituyen las diversas propuestas sobre

Cap del déu Hipnos. Trobat a la vil·la romana El Ruedo, Almedinilla (Còrdova). Primera meitat del segle II d.C. Museu Municipal d'Almedinilla. Foto Desiderio Vaquerizo.

Cabeza del dios Hypnos. Hallada en la villa romana El Ruedo, Almedinilla (Córdoba). Primera mitad del siglo II d. de C. Museo Municipal de Almedinilla. Foto Desiderio Vaquerizo.

(Saragossa), en constitueixen les diverses propostes, sense que cap trobe el consens unànime dels especialistes.

Un altre exemple il·lustratiu d'aquestes dificultats el constitueix el denominat togat de Periate (Piñar, Granada), pel lloc en què se'l va descobrir, fortuïtament, el 1982, que representa un home d'edat madura i 1,60 m d'alçària, vestit amb toga i amb signes d'elevat rang social. Pel semblant amb els retrats de Claudi II el Gòtic, Arce ha suggerit d'identificar-lo amb aquest emperador (ARCE, 1982; RODRÍGUEZ OLIVA, 1990, 94), proposta que planteja dubtes a uns altres autors (TRILLMICH, 1990, 47-48). En qualsevol cas, és possible que el cap no pertanguera al cos original, sinó que s'hi afegira en un moment posterior, circumstància que s'esdevenia amb certa freqüència, sobretot en ambients militars.

Pel que fa a l'esfera urbana privada, un dels retrats més sobresortints és la dama flàvia d'Empúries, que constitueix una de les estampes més conegudes de l'estatuària romana a Hispània, a causa del pentinat en "niu d'abella", amb rulls molt prominents (RODÁ, 1990, 74).

Les característiques de l'emplaçament influïen de forma decisiva a l'hora de triar el tema a representar. Així, a les instal·lacions militars, era obligada la presència de l'estàtua imperial en bronze (ARCE, 1990, 21), instal·lada en el *sacellum*

las que ninguna encuentra el consenso unánime de los especialistas.

Otro ejemplo ilustrativo de estas dificultades lo constituye el denominado togado de Periate (Piñar, Granada), por el lugar en que fue descubierto fortuitamente, en 1982, que representa a un hombre de edad madura y 1,60 m. de altura, vestido con toga y con signos de elevado rango social. Por su parecido con los retratos de Claudio II el Gótico, Arce ha sugerido identificarlo con este emperador (ARCE, 1982; RODRÍGUEZ OLIVA, 1990, 94), propuesta que plantea dudas a otros autores (TRILLMICH, 1990, 47-48). En cualquier caso, es posible que la cabeza no perteneciese al cuerpo original, sino que se añadiese en un momento posterior, circunstancia que acontecía con cierta frecuencia, sobre todo en ambientes militares.

Por lo que se refiere al ámbito urbano privado, uno de los retratos más sobresalientes, es la dama flavia de Ampurias que constituye una de las estampas más conocidas de la estatuaria romana en Hispania, debido a su peinado en "nido de abeja" con rizos muy prominentes (RODÁ, 1990, 74).

Las características del emplazamiento influían de forma decisiva a la hora de escoger el tema a representar. Así, en las instalaciones militares era obligada la presencia de la estatua imperial en bronce (ARCE, 1990, 21), situada en el sacellum de los principia inter

Estatueta representant Mercuri assegut sobre una roca. Procedeix de l'Alcúdia d'Elx. Època imperial. Museu Arqueològic Nacional. Foto Ministeri de Cultura.

Estatuilla representando a Mercurio sentado sobre una roca. Procede de La Alcudia de Elche. Època imperial. Museo Arqueológico Nacional. Foto Ministerio de Cultura.

dels *principia inter signa*, és a dir, entre les insígnies militars, com apareix en una moneda de *Caesaraugusta*, datada en el s. 4/3 a.C., al revers de la qual figuren tres insígnies plantades sobre sengles sòcols i, a l'anvers, també sobre pedestals, les estàtues d'August i, al costat, de Gai i Luci Cèsars (TRILLMICH, 1990, 43).

En clara relació amb l'ambient castrense, l'emperador es representava abillat amb la indumentària militar. Deia Plini (*Nat. hist.*, XXXIV 18) sobre aquest particular: *graeca res nihil velare, at contra Romana ac militaris thoraces addere* («és costum grec no cobrir el cos; per contra, «és costum» dels soldats romans afegir-hi la cuirassa») (BIANCHI BANDINELLI, 1984, 10).

La imatge *thoracata* de l'emperador mantenia evidents vincles amb el model oficial d'estàtua imperial militar, representat per l'August de Prima Porta. Paradoxalment, l'exemplar hispà millor conservat d'estàtua militar no procedeix d'un campament romà, sinó que va ser rescatat de les aigües de l'Oceà Atlàntic, davant de l'illot de Sancti Petri a Cadis (RODRÍGUEZ OLIVA, 1990, 94), al costat de diversos blocs de pedra corbats, units per grapes de plom. La presència d'una màscara d'Okeanos en la cuirassa podria al·ludir al lloc d'exposició, Gades, ciutat oberta a l'Atlàntic (TRILLMICH, 1990, 47). Uns altres vestigis que es

Estatueta representant Neptú. Sosté un gallí en la mà esquerra, mentre que el braç dret està alçat en actitud d'agafar el trident. Trobada a Dénia (Alacant). Època imperial. Museu de Sant Pius V de València. Foto Ministeri de Cultura.

Estatuilla representando a Neptuno. Sostiene un delfín en la mano izquierda, mientras que el brazo derecho está alzado en actitud de agarrar el tridente. Hallada en Denia (Alicante). Època imperial. Museo de San Pío V, Valencia. Foto Ministerio de Cultura.

signa, es decir, entre las insígnias militares, como aparece en una moneda de Caesaraugusta, fechada en el 4/3 a. de C. en cuyo reverso figuran tres insígnias plantadas sobre sendos zócalos y en el anverso, también sobre pedestales, las estatuas de Augusto junto con Gayo y Lucio Césares (TRILLMICH, 1990, 43).

En clara relación con el ambiente castrense, el imperator se representaba ataviado con la indumentaria militar, incluida la coraza, thorax, de acuerdo con una costumbre muy romana descrita por Plinio (*Nat. hist.*, XXXIV, 18: *graeca res nihil velare, at contra Romana ac militaris thoraces addere*) (BIANCHI BANDINELLI, 1984, 10-11).

La imagen thoracata del emperador mantenía evidentes vínculos con el modelo oficial de estatua imperial militar, representado por el Augusto de Prima Porta. Paradójicamente, el ejemplar hispano mejor conservado de estatua militar no procede de un campamento romano, sino que fue rescatado de las aguas del Océano Atlántico, delante del islote de Sancti Petri en Cádiz (RODRÍGUEZ OLIVA, 1990, 94), *junto con varios bloques de piedra curvados, unidos por grapas de plomo. La presencia de una máscara de Okeanos en la coraza, podría aludir a su lugar de exposición, Gades, ciudad abierta al Atlántico* (TRILLMICH, 1990, 47). *Otros vestigios que pueden ser relacionados*

poden relacionar amb escultures militars es localitzen a Rosinos de Vidriales (Zamora), Poza de la Sal (Burgos), Osca, Valèria (Conca) (TRILLMICH, 44-45). En alguns casos, com a Tarragona, la presència d'una estàtua militar està testimoniada per unes restes mínimes d'indumentària, localitzades a la necròpoli romano-cristiana, i que són un testimoniatge del destí que van tenir unes peces que, en origen, degueren alçar-se al fòrum provincial, desmantellat al segle V (RODÁ, 1990, 73). Així mateix, cal considerar dins de l'esfera militar alguns dels bronzes recuperats al Nord-oest peninsular, com la falera de Cidá do Castro (Ourense) i l'àguila de Carbedo (Lugo), que pogué pertànyer a un estandart (RODÁ, 1990, 83).

Les estàtues eqüestres configuren un dels apartats més destacats per l'espectacularitat i el valor simbòlic. A aquest tipus degué pertànyer un cap de cavall fragmentat procedent de *Pollentia* (ARCE, 1990, 21; RODÁ, 1990, 72), com també una cama de genet procedent de Cerro Macareno (Sevilla) (*Catàleg Exposició*, 1990, 192, núm. 53). Bé que en ambdós casos se n'ignora l'emplaçament original, és sabut que les estàtues eqüestres solien estar als espais cívics, especialment els fòrums, com també en instal·lacions castrenses, arcs o monuments funeraris. Unes altres restes de possibles imatges eqüestres es registren a Tiermes, Tarragona i Empúries; cal afegir-hi les proporcionades per la documentació epigràfica i els pedestals de monuments eqüestres. Un cas especial i de discutida interpretació el constitueix l'estàtua d'un cavall de bronze sense genet que estava dedicat al déu *Dis Pater* al fòrum de Munigua (Mulva, Sevilla) (ARCE, 1990, 21).

Una bona part de l'estatuària major en bronze degué tenir com a destinació les places públiques de les ciutats hispanoromanes, encara que n'hi ha ben pocs exemplars la procedència segura dels quals coincideix amb el fòrum. A Tiermes, en les excavacions del fòrum, els anys 1910-1912, a més del suposat Tiberi, hi destaca una figura d'Apol·lo de 137 cm. d'alçària (RODÁ, 1990, 80). A Mèrida, al fòrum presidit pel denominat temple de Diana, es va recuperar una interessantíssima representació del *Genius Senatus*, de 53 cm d'alçària, amb l'aspecte d'ancià barbat, vestit de toga i calçat amb els *calcei senatorii*, sostenint un *volum* a la mà esquerra. Pròxim a aquesta, es trobà una cama masculina de bronze de grandària natural que es podria identificar amb un déu o emperador divinitzat (NOGALES, 1990, 107).

Un altre dels apartats més destacats de l'estatuària en bronze està compost pels exemplars destinats a la decoració de les residències de camp, les *villae*, algunes de les quals ocupen posicions molt enlairades quant a la qualitat artística tècnica. En aquest sentit cal destacar l'efeb nu d'Antequera, obra que copia un original grec d'època clàssica (RODRÍGUEZ OLIVA, 1990, 100). No li queda al darrere un cap bàquic, recuperat als voltants de Serrato (Màlaga) (RODRÍGUEZ OLIVA, 1990, 100; BAENA, 1993, 33-41), com també un altre cap bronzi d'Aguilar de la Frontera (Còrdova) (RODRÍGUEZ OLIVA, 1990, 100). Unes altres dues magnífiques escultures que representen el déu Hypnos decoraven sengles *villae*, una al terme de Jumella (Múrcia) (RODÁ, 1990, 77; NOGUERA i HERNÁNDEZ, 1993) i l'altra a Almedinilla (Còrdova) (RODRÍGUEZ OLIVA, 1990, 100; VAQUERIZO, 1990, 125-154 i en premsa). De les terres que a hores d'ara configuren la Comunitat Valenciana, a més de l'Apol·lo de Pinedo, també en procedeixen diverses figures de bronze de dimensions reduïdes, relacionades amb un context

con esculturas militares se localizan en Rosinos de Vidriales (Zamora), Poza de la Sal (Burgos), Huesca, Valeria (Cuenca) (TRILLMICH, 44-45). En algunos casos, como en Tarragona, la presencia de una estatua militar está atestiguada por unos mínimos restos de indumentaria, localizados en la necrópolis romano-cristiana y que son un testimonio más del destino que tuvieron piezas que en origen debieron emplazarse en el foro provincial, desmantelado en el siglo V (RODÁ, 1990, 73). Asimismo, debe considerarse dentro de la esfera militar algunos de los bronzes recuperados en el Noroeste peninsular, como la falera de Cidá do Castro (Ourense) y el águila de Carbedo (Lugo) que pudo pertenecer a un estandarte (RODÁ, 1990, 83).

Las estatuas ecuestres configuran uno de los apartados más destacados por su espectacularidad y valor simbólico. A este tipo debió pertenecer una cabeza de caballo fragmentada, procedente de *Pollentia* (ARCE, 1990, 21; RODÁ, 1990, 72), así como una pierna de jinete procedente de Cerro Macareno (Sevilla) (*Catálogo Exposición*, 1990, 192, n.º 53). Aunque en ambos casos se ignora su emplazamiento original, es sabido que las estatuas ecuestres solían estar tanto en los espacios cívicos, especialmente los foros, como en instalaciones castrenses, arcs o monumentos funerarios. Otros restos de posibles imágenes ecuestres se registran en Tiermes, Tarragona y Ampurias, a los que hay que añadir los proporcionados por la documentación epigráfica y los pedestales de monumentos ecuestres. Un caso especial y de discutida interpretación lo constituye la estatua de un caballo de bronce sin jinete que estaba dedicado al dios *Dis Pater* en el foro de Munigua (Mulva, Sevilla) (ARCE, 1990, 21).

Una buena parte de la estatuaria mayor en bronce debió tener como destino las plazas públicas de las ciudades hispanorromanas, aunque son muy contados los ejemplares cuya procedencia segura coincida con el foro. En Tiermes, en las excavaciones del foro de los años 1910-1912, además del supuesto Tiberio, destaca una figura de Apolo de 137 cm. de altura (RODÁ, 1990, 80). En Mérida, en el foro presidido por el denominado templo de Diana fue recuperada una interesantísima representación del *Genius Senatus*, de 53 cm. de altura, con su aspecto de anciano barbado, vistiendo la toga y calzado con los *calcei senatorii* y sosteniendo un volumen en su mano izquierda. Próxima a ésta, se encontró una pierna masculina de bronce de tamaño natural que podría identificarse con un dios o emperador divinizado (NOGALES, 1990, 107).

Otro de los apartados más destacados de la estatuaria en bronce está compuesto por los ejemplares destinados a la decoración de las residencias de campo, las *villae*, algunos de los cuales ocupan lugares muy elevados en cuanto a su calidad artística y técnica. En este sentido, hay que destacar el efeb desnudo de Antequera, obra que copia un original griego de época clásica (RODRÍGUEZ OLIVA, 1990, 100). No le va a la zaga una cabeza bàquica, recuperada en las cercanías de Serrato (Málaga) (RODRÍGUEZ OLIVA, 1990, 100; BAENA, 1993, 33-41), así como otra cabeza broncínea de Aguilar de la Frontera (Córdoba), (RODRÍGUEZ OLIVA, 1990, 100). Otras dos magníficas esculturas, representando al dios Hypnos, decoraban sendas *villae*, una en el término de Jumilla (Murcia) (RODÁ, 1990, 77; NOGUERA y HERNÁNDEZ, 1993) y la otra en Almedinilla (Córdoba) (VAQUERIZO, 1990, 125-154 y en premsa; RODRÍGUEZ OLIVA, 1990, 100). De las tierras que en la actualidad configuran la Comunidad Valenciana, además del Apolo de Pinedo, también proceden varias figuras de bronce de tamaño reducido, relacionadas con un contexto rural, destacando dos imágenes de Mercurio, una de Chilches

rural. En destaquen dues imatges de Mercuri, una de Xilxes (Castelló) i l'altra de l'Alcúdia d'Elx (Alacant), com també un Neptú procedent de Dénia (RODÁ, 1990, 76) i una estatueta de Traiguera (Castelló), la identificació de la qual amb Bacus no és del tot segura (MANFRINI-ARAGNO, 1987, 66-67, fig. 54). De Sagunt, a més del conjunt ja esmentat de tretze ex-vots (BLECH, 1989, 43-91; RODÁ, 1990, 75), en procedeix una estatueta de Mercuri, exposada al Museu Nacional de Dinamarca i datada entre la meitat del segle I i el regnat de Trajà, que és, de moment, l'escultura de major qualitat entre les de bronze que s'han recuperat a Sagunt (SALSKOV ROBERTS, 1993, 395-404; ARANEGUI, 1991, 32-33).

La presència d'estatuària en bronze durant el Baix Imperi és realment insignificant en relació amb el nombre d'exemplars datats en època altoimperial. És probable que els canvis esdevinguts a partir del segle III incidiren de forma decisiva en la demanda d'escultura major, sobretot la pública, circumstància que degué motivar una limitació de l'activitat dels tallers de bronzistes al terreny estrictament domèstic, atès el nombre i la varietat d'objectes i utensilis datats als darrers segles de l'Imperi (FUENTES, 1990, 117-135).

Nota: Amb la finalitat d'adequar la bibliografia a l'extensió d'aquest breu resum sobre l'estatuària en bronze a Hispània, s'hi inclouen només els treballs més recents en què es podrà trobar la bibliografia completa de cadascun dels exemplars esmentats en aquest text.

(Castellón) y la otra de La Alcudia de Elche (Alicante), así como un Neptuno procedente de Denia (RODÁ, 1990, 76) y una estatuilla de Traiguera (Castellón), cuya identificación con Bacus no es del todo segura (MANFRINI-ARAGNO, 1987, 66-67, fig. 54). De Sagunto, además del ya mencionado conjunto de 13 exvotos (BLECH, 1989, 43-91; RODÁ, 1990, 75), procede una estatuilla de Mercurio, expuesta en el Museo Nacional de Dinamarca y fechada entre la mitad del siglo I y el reinado de Trajano que es, por el momento, la escultura de mayor calidad entre las de bronce recuperadas en Sagunto (SALSKOV ROBERTS, 1993, 395-404; ARANEGUI, 1991, 32-33).

La presencia de estatuaria en bronce durante el Bajo Imperio es, desde luego, insignificante en relación con el número de ejemplares fechados en época altoimperial. Es probable que los cambios acaecidos a partir del siglo III incidieran de forma decisiva en la demanda de escultura mayor, sobre todo pública, circunstancia que debió motivar una limitación de la actividad de los talleres de bronzistas al ámbito estrictamente doméstico, a juzgar por el número y variedad de objetos y utensilios fechados en los siglos postreros del Imperio (FUENTES, 1990, 117-135).

Nota: Con el fin de adecuar la bibliografía a la extensión de este breve resumen sobre la estatuaria en bronce en Hispania, se incluyen sólo los trabajos más recientes en los que podrá encontrarse la bibliografía completa de cada uno de los ejemplares mencionados en este texto.

BIBLIOGRAFIA

- ARANEGUI, C. (1991), "Un Mercurio de bronce hallado en Sagunt", dins *Saguntum y el mar*, València, pp. 32-33.
- ARCE, J. (1982), *El togado romano de bronce hallado en Periate (Granada)*, Granada.
- ARCE, J. (1990), "Los bronzes romanos de Hispania", dins *Los bronzes romanos en España*. Madrid, pp. 15-26.
- BAENA, L. (1993), "La cabeza broncea de Serrato (Málaga)", dins ARCE, J. y BURKHALTER, F. (coord.), *Bronces y religión romana*. Actas del XI Congreso Internacional de bronzes antiguos (Madrid 1990). Madrid, pp. 33-40.
- BELTRÁN LLORIS, M. (1976), *Arqueología e historia de las ciudades antiguas del Cabezo de Alcalá en Azaila (Teruel)*, Saragossa.
- BIANCHI BANDINELLI, R. (1984), *L'arte romana*, Roma.
- FUENTES, A. (1990), "Los bronzes bajoimperiales en Hispania", dins *Los bronzes romanos en España*, Madrid, pp. 117-135.
- MANFRINI-ARAGNO, I. (1987), *Bacchus dans les bronzes hellénistiques et romains. Les artisans et leur répertoire*, Lausana.
- MOSTALAC, A. i GUIRAL, C. (1992), "Decoraciones pictóricas y cornisas de estuco del Cabezo de Alcalá de Azaila (Teruel)", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 2, pp. 123-153.
- NOGALES, T. (1990), "Bronces romanos en Augusta Emerita", dins *Los bronzes romanos en España*, Madrid, pp. 103-116.
- NOGUERA, J. M. i HERNÁNDEZ, E. (1993), *El Hypnos de Jumilla y el reflejo de la mitología en la plástica romana de la región de Murcia*, Murcia.
- RODÁ, I. (1990), "Bronces romanos de la Hispania citerior", dins *Los bronzes romanos en España*, Madrid, pp. 71-90.
- RODRÍGUEZ OLIVA, P. (1990), "Los bronzes romanos de la Bética y la Lusitania", dins *Los bronzes romanos en España*, Madrid, pp. 91-102.
- SALSKOV ROBERTS, H. (1993), "A bronze statuette of mercury found at Sagunto now in the Danish National Museum", dins ARCE, J. y BURKHALTER, F. (coord.), *Bronces y religión romana*, Actas del XI Congreso Internacional de bronzes antiguos (Madrid 1990), Madrid, pp. 395-404.
- TRILLMICH, W. (1990), "Apuntes sobre algunos retratos en bronce de la Hispania romana", dins *Los bronzes romanos en España*. Madrid, pp. 37-50.
- VAQUERIZO, D. (1990), "La decoración escultórica de la villa romana de 'El Ruedo' (Almedinilla, Córdoba)", *Anales de Arqueología Cordobesa*, I, pp. 125-154.
- VAQUERIZO, D. (en prensa), "El Hypnos de Almedinilla (Córdoba). Aproximación formal e iconográfica", *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Madrider Abteilung*, 35, pp. 230-245.